

Антін Кущинський

Закарпаття в боротьбі

(збірник спогадів, свідчень, документів та поезій)

Перевидання
зі змінами та скороченнями

на основі змісту книги спогадів
А. Кущинського «Закарпаття в боротьбі»,
видавництво Юліана Середяка, Буенос-Айрес, Аргентина, 1981

УВС
Київ-2019

Кущинський А.

Закарпаття у боротьбі (збірник спогадів, свідчень, документів та поезій). — К.: УВС ім. Ю. Липи, 2019. — 192 с.

ISBN 978-966-1513-58-6

Книга перевидається з нагоди знакових ювілейних дат в історії українського державотворення — 70-ї річниці Карпатської України та 5-ї річниці Революції Гідності.

Збірка містить унікальні і маловідомі спогади Антіна Кущинського — підполковника Армії УНР та командира Гуцульського коша Карпатської Січі, свідчення та поезії інших учасників боротьби за Карпатську Україну, зокрема Василя Гренджи-Донського, автора «Пливе кача по Тисині» — реквієму за убієнними активістами Революції Гідності, які увійшли в історію під назвою «Небесна сотня».

Рекомендується шкільній та студентській молоді, працівникам освіти та культури, громадським активістам та широкому колу читачів, які цікавляться розвитком патріотичного руху в Україні.

© Антін Кущинський

© Вахтанг Кіпіані, передмова

Подяка

великим Громадянам і Українцям,
що повертають нашу історію через відродження
книгодрукування; бо наша країна матиме майбутнє,
коли відродить своє минуле

**Фундація ім. Лариси і Уляни Целевич-Стецюк
при Об'єднанні Жінок Оборони Чотирьох Свобід
України (США)**

Петро Мицак (Канада)

Лариса Кий (США)

Володимир Науменко (Київ)

Євген Хайлов (Полтава)

Віталій Бенчак (Закарпаття)

«Ми творці і руїна держав...»?

Ніхто, напевно, не зможе сказати, скільки книжок видано українською мовою за всю історію національного книгодрукування. Сотні тисяч? А може, більше? І кожна з них пишеться з метою повідати щось світу. Втім, лише одиниці з них живуть довше, ніж час, потрібний для їхнього прочитання. Це в кращому разі, бо не кожному твору красного письменства чи корисної літератури випадає знайти свого читача.

Сьогодні ж ми є свідками того рідкісного випадку, коли книга, видана 1981 року у далекому Буенос-Айресі в видавництві Юліяна Середяка, повертається, а точніше — приходить до українського читача. Певен, саме про це, працюючи над нею, мріяв автор — Антін Кущинський. Фігура, на жаль, маловідома, але знана в багатьох країнах українського розсіяння по всьому світу — від Парагваю до Австралії і від Канади до... України.

От, власне, про цю працю Антона Кущинського сьогодні і піде мова.

Збірник нарисів про те, що сам автор побачив протягом багатьох років, проведених між людьми на Срібній Землі (так поетично називають Закарпаття поети). Це не були легкі роки. Край тоді перебував під владою, як прийнято вважати, демократичної Чехословацької Республіки. З останнім, певно, сам автор не погодився б у повній мірі. Бо, звісно, режим чужої влади не був таким, як у сталінському Радянському Союзі, у Польщі з її антигуманними ксенофобськими законами і практиками чи в гортистській Угорщині. Але й «добренькою» Прага для Ужгорода не була.

З голови не йде один епізод, описаний Кущинським. Цитую за першим, аргентинським, виданням книги:

«Кваси було чисте гуцульське село, досить велике, понад тисячу душ мешканців, де мав я багато знайомих гуцулів з часу моєї академічної роботи. Школа мала вісім клас з дев'ятою додатковою для ненормально розвинених дітей та з трьома філіями в горах. В селі була греко-католицька церква з парохом мадяроном, поштовий уряд з начальником словаком, залізничний двірець з чехами урядовцями і чеська жандармська станиця.

І ось в цьому чисто українському гуцульському селі школа — в результаті хитро виконаного там «плебісциту» — мала була перейти на московську викладову мову. Це був єдиний випадок на всю Закарпатську Гуцульщину. І це була провокативна причина чому окружний шкільний інспектор чех, великий москвофіл, мене, українця, що знав московську мову, переніс до тієї школи, щоб або поставити мене в прикре

становище, або хоч мати одного учителя з-поміж дванадцяти, якби би умів з урядового наказу при науці вживати «вибрану батьками» московську викладову мову.

Я опинився між молотом та ковадлом. З одного боку моральний обов'язок українця, а з другого боку обов'язок державного службовця, яким я був, як державний учитель, виконувати урядове зарядження».

Як це схоже на сучасні ігри з «референдумами за народною ініціативою». Всі ворожі, антиукраїнські сили включають у свої політичні програми й публічну риторику обіцянки, у випадку своєї перемоги на виборах, дати народу право вирішувати свою долю. Насправді ж, як і в процитованому випадку, мова іде про те, щоб спочатку обдурити людей, дати їм чужі орієнтири, а потім, скориставшись дезорієнтацією, зловити велику рибу в каламутній воді.

Не вдалося це тоді і не вдасться це зараз.

Взагалі, читаючи цю книгу, постійно дивуєшся тому, як важко йшов цей край до соборної України. Через тисячу років угорського панування і через двадцять років чеського. Через москвофільські впливи і советські депортації. Через численні зради «своїх» — тих, кому пряник з Будапешта, Братислави чи Москви завжди була солодший за хліб місцевого ґазди.

Оскільки працював наш оповідач учителем, чимало сторінок видання розповідають про працю, побут і справи вчителів Закарпатської України. І раз за разом, слухаючи прості й чесні оповіді вояка, просвітянина і педагога, розумієш, що саме вчитель закладає основу держави і робить це найнепомітніше, але найсильніше. Картини відчайдушної боротьби

русинів-українців за свою державу — це біографії тих, з ким у попередні роки працювали Антін Кущинський і його колеги, дуже часто наддніпрянські емігранти і ветерани програної битви, але не програної війни 1917-1920 рр.

Саме їхні вихованці, діти горян і долинян, взяли у 1939-му році до рук зброю, щоб захистити народжену в умовах хижацького переділу Європи державу. Якій судилося постати лише на частині території Закарпаття, але з мрією про весь український край у складі Соборної України.

Комусь пощастило народитись у свідомій родині, як-от братам Климпушам, комусь допоміг стати громадянином виховник у Пласті, комусь дала силу віра в Бога, і всі разом змогли витворити міф про «одноденну», як її назвав очевидець-британський журналіст Майкл Вінч, але незламну державу. І думаю, що справедливо починати відлік світової війни для українців не з 1 вересня 1939-го, а з 15 березня того ж року, коли на Красному Полі біля Хуста карпатські січовики, оборонці держави Карпатська Україна, дали героїчний бій угорським завойовникам.

Так, вони програли. Бо сили були нерівні. І на світовій шахівниці не було фігури для представництва українських інтересів. Але це теж була лише битва, а не вся війна. Та й зараз Україна проливає кров за право бути на карті світу як справді вільна й незалежна держава. А не зона інтересів Росії.

У книзі Антін Кущинський рясно цитує патріотичні вірші знаних українських поетів Закарпаття, зокрема Василя Гренджі-Донського, з яким перебував в угорському концтаборі, священника Зореслава і Юлія Боршош-Кум'ятського, рядок з поезії якого я вибрав для назви цього тексту.

Бо, самі посудіть, саме закарпатці у ХХ столітті були громадянами Австро-Угорщини, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Карпатської України, Радянського Союзу і, нарешті, України.

Одні держави вони руйнували, а свою будували. І вірю, що цей процес триватиме вічно.

**Вахтанг Кіпіані,
головний редактор
інтернет-видання «Історична правда»**

*Присвячую моїм дорогим і любим:
дружині Василиці з дому Шевчук —
чотарю Карпатської Січі
та донечці Василиці-Чічці*

Вступне слово

Одними з найкращих днів мого життя та служби для Рідної Справи були часи мого побуту на Закарпатті...

Національно-культурне відродження автохтонів-русинів привело їх до усвідомлення, що вони є членами великої української нації. А наслідком соціально-політичної боротьби за своє «я» на своїй землі став історичний акт проголошення того краю як самостійної держави під назвою «Карпатська Україна».

По довгих роках перебування на еміграції, після перерви української визвольної боротьби над Дніпром щаслива доля привела мене на цей чарівний клаптик закарпатської української території, а саме — на Закарпатську Гуцульщину. Тут з перших же днів знайомства з автохтонним населенням почув себе так, ніби я тут колись давно-давно вже бував. Якись радісні почування переживав я в ті дні, які потім перейшли в щиру свідомість, що я, хоч родом з Полтавщини, повернувся

до свого рідного, ніби до «своєї хати». Тож не дивно, що зі щирою охотою та просто з захопленням включився в те виручоче життя Закарпаття і своєю маленькою частинкою був учасником його завзятого відродження.

Тому, коли хуртовина наступних міжнародних подій знову викинула мене на чужину, аж у далекий заокеанський Парагвай, то мені там спала думка описати ту чудову країну.

У цій книжці не лише подаватиму свої спогади, а і переплітатиму їх віршами переважно місцевих маловідомих закарпатських поетів або й уривками творів відомих українських письменників, які торкаються закарпатської тематики. Занотую також місцеві пісні народної творчості тих часів. А в кінці як доповнення подам деякі статті чи замітки як свої, так і інших авторів про Карпатську Україну...

Дай Боже здоров'я і всякого щастя всім, хто мені допоміг, і всім, хто буде приязно читати цю книжку.

Антін Кущинський

На зелених горах

(уривки з віршів Олександра Олеся)

Країно див! Далека мріє,
Зелена казка серед гір,
Де вітром дух наш вільний віє,
На гори загнаний, як звір;

Де голод він пустив до хати,
Де дав він тіло розп'ясти,
Щоб тільки скарби заховати,
Щоб тільки душу зберегти!

Там стали гори, як титани,
На варті волі і краси, —
Там наче сизі океани,
Шумлять незаймані ліси.

Там люди, духи і каміння
Віки живуть життям одним, —
Одне проймає всіх проміння
І в'яже з лісом віковим...

А тумани по горах літали,
Наче зграї орлів молодих,
Голосили, тужили, ридали,
Припадали до гір кам'яних:

«Ой сестриці, ой братіки милі,
Прокидайтесь, співайте пісні
На глибокій, високій могилі,
На великій гуцульській труні.

Прокидайтеся, гори високі,
І фортеці будуйте міцні,
Розставляйте сторожі стоокі,
Роздавайте рожки голосні.

Прокидайтеся, сизі орлиці,
І з грудей своїх викиньте нам
І заліза, і міді, і криці,
Щоб не бути без зброї рукам».

І всі Духи на раду зібрались,
Злі і добрі зійшлися боги;
І уперше за вік привітались
Споконвічні страшні вороги...

Хто так нестримано по горах
Біжить на змиленім коні,
Зникає кганею в просторах,
Літає з соколом врівні?..

Спини коня! Бо рвуться сили...
Впаде! І ти впадеш... Рідня
По вік не визнає від могили,
Чого ти гнав свого коня.

Аж він уже біля халупи.
Він тільки вигукнув: «Війна!»
І впав з конем... Лежать два трупи,
І з ними тайна мовчазна...

Наче лицар незрівняний
Впав в бою і довго спав,
І прокинувся, наче п'яний,
І кривавий бій згадав.

І підвівсь, і став на ноги,
І на поле очі звів...
Розстилаються дороги
І пасеться кінь степів.

Рухом звіря молодого
Він на огиря злетів,
Свиснув соколом на його,
І — на лютих ворогів!

І понісся кінь! Літає,
І хропе, і дико рже,
Гостру шаблю оминає,
Від багнета береже.

Мавки танцюють свій танок,
В останній раз танцюють,
І кожну квітку, і листок,
Прощаючись, цілують.

Лісовка сарну обняла
Тремтячою рукою, —
Одна стріла їх пройняла
Невтішною журбою.

Задумавсь мовчки Лісовик;
Стоїть, як дуб похилий:
Навколо плач, і зойк, і крик...
І світ йому немилий.

В криниці плаче Водяник,
Когось благати хоче.
О, легше вирвати язик,
Навік стулити очі!

Сидять, голосять дужче всіх
На березі Русалки...
Чому не виловили їх
Тії весни рибалки?!

І тільки Скарбник, наче звір,
Без шелесту ступає,
І глибше в землю, серед гір,
Великий скарб ховає.

Заплачте, смереки, і рученьки-віти,
На віки, до суду на грудях складіть...
По горах, по долах заграйте, трембіти,
І Бога самого у серце вразіть.

Як люде оглухли, хай скелі ридають,
Хай камені плачуть, потоки, річки, —
Хай гори розбитими грудьми палають,
Як в храмі сумнім над труною свічки.

Хай небо застогне, хай зйдуться хмари,
І слізьми затоплють улоги-яри,
Хай сонце застелить китайкою мари,
І винесуть Мертву на крилах вітри.

Але, ви, пілати, що руки умили,
Що мовчки дивились на муки її,
Ні слова, ні руху!.. І геть від могили,
Як місце ще єсть вам на рідній землі...

Нема того, за ким сумують доли,
Кого виспівують вітри,
Хто вже не вернеться ніколи,
В оседки гірські – хутори.

Не чути вже його флюяри,
Не ллється пісня юнака...
Шуміть, смереки, плачте, хмари,
Як пух, о земле, будь легка!

А Голод голодний попереду йде
І з долів на гори потоки веде.
Наїсться до схочу маленьких квіток
І сіру могилу насипе з кісток.

А у долах «рідний брат»
Вже «щасливий, вільний»:
На сумних руїнах хат
Плаче, божевільний.

На могилах рідних спить,
Землю-пух цілує.
То голосить, то кричить,
То щось зле віщує.

То бліді його уста,
Скривлені від гніву,
Ганять Бога і Христа
І Пречисту Діву...

Покинь їх, покинь їх! Нехай Фарисеї
Вбивають і ставлять хрести...
Ісусе, Ісусе! На горах лілеї, —
Лілей захисти!..

Хай лежить в сумній могилі,
Як в скарбниці, скарб віків,
Хай по ній гуляють хвилі
Новороджених степів.

Хай вночі в степах виходять
Духи гір напівживі,
Хай мерці щоночі зводять
Руки в ранах і крові.

Хай вінки Мавки сплітають
І танцюють свій танок,
Хай їм тихо трембітають
На трембітах із кісток.

Хай Мавки танок танцюють,
Хай мерці в могилах сплять,
Доки кінський біг почують,
Доки сурми заgrimлять!

Історичне минуле

Історія Закарпаття надзвичайно цікава.

За князя Олега в IX-X століттях воно належало до Київської держави. Є певні відомості, що закарпатці брали участь у поході князя Олега на Царгород.

Пізніше Срібна Земля завдяки своїм копальням срібла і географічному положенню становила придане (посаг) не одної української князівни чи королівни, що виходила за польського чи угорського королевича.

Мадяри, що пересунулися через Закарпаття за князя Олега та спинилися над Дунаєм, спочатку були під великим українським впливом як у житті релігійному, так і взагалі в культурному. Існує навіть здогад, що мадяри через Київ прийняли і християнство за східним обрядом...

Дальші взаємини між пануючими княжими домами українськими й мадярськими дедалі більше підтримували ті українські впливи. Донька Ярослава Мудрого, Анастасія, стала дружиною мадярського короля Андрія I... З нашими князівнами приходили в Мадярщину українські вельможі й ченці, і тому той вплив ширився далі.

У часі нападу татарів у 1242 р. на Закарпаття мадярський король Беля IV прийняв свого зятя з чернігівської лінії Рюриковичів, Ростислава Михайловича, і надав йому спустошене Закарпаття, яке Ростислав заселив поселенцями з Полтавщини, Чернігівщини, Київщини й Галичини.

Нащадок галицького короля Данила — Лев I — прилучив у 1280 р. Закарпаття до Галицької держави.

Після смерті Лева I Закарпаття ще довго боронило свою незалежність від мадярів, тим більше, що одночасно вимерла прихильна нам мадярська династія Арпадовичів.

Земплинський і Ужанський надзупан Петро Петрович (1305-1321 рр.) не признав зверхності нової мадярської династії Анжу і воював проти неї в обороні «руської віри». За свого законного зверхника признавав галицького короля Льва II Юрієвича. Але Лев II і князь Андрій Юрієвич, заняті тоді війною з Литвою й татарами, не могли допомогти Закарпаттю, і воно знову попало в мадярські руки під панування неприхильної до українців династії. Тоді цей наш край поволі втратив свою самоуправу, а його населення, навіть закарпатське русько-українське духовенство, було закріпачено.

Яснішою добою для цього краю був прихід литовсько-руського князя Федора Корятовича (1394-1414 рр.) з сорока тисячами українців з Поділля, якого прийняв король Жигмонт. Князь Федір правив на Закарпатті двадцять років і за той час заснував у Мукачеві на Чернечій горі Василянський монастир, що став осідком і захистом української культури на довгі роки...

Але зі смертю Корятовича почалися знову релігійні, національні та соціальні утиски з боку мадярів. Закарпатські селяни відповіли на них повстаннями, що їх мадяри топили в крові. Наприклад, після повстання Георгія Довжі 1514 р. було повішено і вбито близько п'ятдесяти тисяч селян. Такі знущання продовжувались і далі з більшою чи меншою завзятістю та в тій чи іншій формі, відповідно до часу й обставин. Ослабли вони лише за часів Марії-Терези, але зросли

з новою силою після «весни народів» у 1848 р. Тоді й почалися спільні виступи галичан і закарпатців у роках 1848–1849 перед австрійським урядом, щоб виділити заселені українцями частини Галичини, Буковини та Закарпаття в окремих автономний «Руський Край». Такі заходи не увінчалися успіхом...

До мадярських знущань над українським населенням Закарпаття за те, що воно не підтримувало повстання мадярів 1848 р., додалася ще й «внутрішня хвороба», що точила наш край. Це було москвофільство. Тут у ньому бачили опору проти мадяризації. Розвинулось воно особливо після невдачі з проектом утворення «Руського Краю». Стверджувалося, що лише Росія, тобто Московщина, — це єдиний «спаситель» Закарпаття. Отже, закарпатське москвофільство перед Першою світовою війною було противагою лояльному мадярофільству.

Мадярофільство під впливом політичних невдач та через занепад культурних впливів з України — з її масиву етнографічної території — почало також ширитись серед закарпатського населення, а головню серед інтелігенції, якої не такто було там багато. На Закарпатті тоді сильного українського національного руху ще не існувало.

Москалі ширили ідею відривання «Зарубежної Русі» від «країв корони Св. Стефана» та пропагували приєднання нашого краю, як вони казали, до «земель Св. Володимира». Цим приваблювали вони до себе народну масу, що всюди — на релігійному, культурному й економічному полі — відчувала тяжкий мадярський гніт...

Закарпаттям трохи цікавилися галицько-українські наукові дослідники... Так, Володимир Гнатюк намагався у 90-х

роках XIX ст. спонукати закарпатську інтелігенцію до національно-культурної праці. Сама інтелігенція відповідала Гнатюкові на його заклик та на присилання українських книжок для закарпатських українців, наприклад, так: Іван Сільвай, поет, що писав під псевдонімом «Уриїл Метеор», у листі від дня 7 листопада 1897 р. відказував Гнатюкові: «По сію сторону Карпат нет ни одного образованого руського человека, который увлекался би вашою самостійною правописью и самородными мрїями. Ви портитель прекрасного русского языка. Издаваемых вами книг не посылайте. Мне довольно муки причинило одно прочтение вашего самостійного письма, а не то еще целой самостійной! книги. Между нами не может бити какого общаго дела...».

Такий культурно-національний стан і такі обставини були на Закарпатті перед Першою світовою війною.

Про свої школи не було що й думати. Їх всі поступово було позакривано, і на 1914 рік вже не було ні одної з «руською» викладовою мовою. Також скасовано свята за нашим обрядом, а введено латинський календар. Зокрема законом Апонія 1902 р. було зовсім скасовано свято Покрови, бо, як говорилося у тому законі, «воно мало слов'янсько-народню закруску». Тоді було заборонено називати греко-католицький обряд «руським», а можна було звати його тільки католицьким. Заборонено було рівно ж українське («руське») письмо. Проголошено, що Закарпаття не належить до українських земель і що греко-католики, угорські громадяни, не є тотожні з українцями. Словом, мадяри у відношенні до українців протягли руку своїм ворогам москалям. Бо хіба ж згадані вище мадярські урядові розпорядки не є тотожні з московським

Валуєвським законом, який голосив, що «української мови не було, нет і бить не может!»?

Так «чорна доба» ще раз повернулась на Закарпаття. Єдиним променем сонця в тих днях був постій Українських Січових Стрільців у Мукачеві, Горонді та Страбичеві. Вони як лише могли допомагали тамошнім людям і боронили їх від усяких мадярських кривд.

Визвольна боротьба 1918-1919 років і постання Гуцульської Республіки

Після Берестейського миру від 3 березня 1918 р. Австро-Угорщина котилася до свого кінця. Закарпатські українці почали самі рішати свою долю.

Організація закарпатських українців у Сполучених Штатах Америки — «Народня Рада Русинів Злучених Держав» в Гомстеді — з'явилася 23 липня 1918 р. і виступала за самовизначення українського народу Закарпаття. Голосуванням — 732 голоси «за», а 310 «проти» — вона висловила за прилучення Закарпаття до майбутньої ще тоді Чехословацької Республіки. Це сталося після переговорів із професором Т. Г. Масариком, провідником чехів, якому переможці Першої світової війни пообіцяли створити самостійну Чехословацьку Республіку. У результаті згаданої ухвали «Народньої Ради Русинів» було підписано договір 12 листопада 1918 р. між проф. Т. Г. Масариком і представниками закарпатських українців — о. М. Чопеєм і д-р Гр. Жатковичем. Згідно з тим договором, Закарпаття, а в тому числі й Пряшівщина, мало прилучитись до ЧСР як самостійна країна зі своїм соймом і своїм урядом.

У той же час у краю відбувалися такі події: ще 8 листопада 1918 р. в Ясіні енергійні й палкі закарпатські гуцули оголосили Гуцульщину вільною і незалежною від мадярів державою. На чолі її поставлено Степана Ключурака як президента і братів Клемпушів — Івана, Василя й Дмитра — як організаторів внутрішніх справ та збройних сил цієї завзятої та гордо-войовничої державки (пізніше, в 1939 р., за часів організації держави Карпатської України, Степан Ключурак був міністром, а Дмитро Климпуш першим комендантом Карпатської Січі — Авт.).

У західних околицях Закарпаття, в Спішській окрузі, ще 28 жовтня 1918 р. постали місцеві українські організації, а 9 листопада 1918-го на Пряшівщині, в Любовлі над річкою Попрадом, відбулося велике народне віче під проводом отця Емельяна Невицького, пароха з Уєку. На цьому вічі було вирішено відлучитися від Угорщини. Там же було обрано «Руську Народню Раду», яка перенесла свій осідок до Пряшева і репрезентувала всю західну частину Закарпаття.

У середній частині Закарпаття гомін української державницької думки прокотився у грудні 1918 р. та в січні 1919 р. і виявив себе у двох осередках. 8 грудня 1918-го на вічі довокoliшніх селян у Сваляві з'явилася «Руська Народня Рада», яка виступала за українську державність. Майже одночасно, а саме на 10 грудня того ж року, мадярофільська інтелігенція скликала з'їзд представників Закарпаття до Будапешта і хотіла затвердити ухвалу автономії Закарпаття як «Руської країни» в межах Угорщини. Але представники українців однодушно тому спротивились. Того, чого українці-русини самі добивалися в 1848 р. і за що їх довгими роками переслідували,

тепер вже не хотіли, бо державно-політична їхня свідомість значно зросла. Їм тієї мадярської автономії було вже замало.

18 грудня 1918 р. д-р Михайло Брашайко скликав Крайові Збори представників східного Закарпаття в Мармарошському Сиготі. Там було одностайно ухвалено відірватись від Угорщини. На цьому Зборі обрано «Мармароську Руську Народню Раду». При тому зібрані протестували проти того, щоб українську землю приєднували до будь-якої чужої держави, та вирішили скликати на 21 січня 1919 р. у Хусті «Загальний Собор усіх русинів, живучих в Угорщині» по одному представникові від кожної тисячі душ.

Такий з'їзд відбувся запланованого дня в Хусті при 420 представниках і виніс такі самі ухвали, що й попередні з'їзди на західному та східному Закарпатті, й тим самим ствердив волю закарпатських українців злучитись із соборною Україною.

Одначе для переведення тих ухвал у життя було мало власних сил. Самі закарпатські українці не могли опанувати ситуацію, що розгорталась у ті часи після занепаду Австро-Угорської монархії, і протидіяти одночасно кільком ворогам.

З півдня рушила мадярська комуністична Червона Гвардія Бела Куна. Її тиснули румуни, самі просуваючись у напрямі Закарпаття, зазіхаючи на закарпатську Гуцульську Республіку як на сусідню до них північну територію колишньої Угорщини.

З другого боку, з заходу, ускладнювалась ситуація із чехами і словаками, які мали також свої апетити на нашу землю. Вони-бо діяли в інтенції ухвали й договору американських русинів із Масариком та під впливом закарпатських русофі-

лів. У січні 1919 р. чехословаки зайняли своїми військами західне Закарпаття...

У Пряшеві під впливом і за активної підтримки чехів був створений москвофільський «Карпаторусскій Народний Совет», що 7 січня 1919 р. проголосив злуку Закарпаття з Чехословаччиною. Збори ж Пряшівської «Руської Народної Ради», скликані знову о. Невицьким, розбили чехи й москвофіли, а сам отець, переслідуваний чеськими властями як небезпечний політичний ворог, мусив виїхати до Америки.

Закарпаття не мало власної військової сили. Тому ще з Хуста вислано делегацію в Станиславів до Генерального Секретаріату Західної Української Народної Республіки оголосити рішення Хустського з'їзду про приєднання Закарпаття до Соборної Української Держави та просити помочі у тяжкій ситуації. Закарпатську гуцулію в тій делегації представляли енергійні та глибоко ідейні й свідомі Микола Кабальук та Іван Баклажук — обидва з села Кваси на Рахівщині, а також Юра Цокан із Ясіня.

Але Генеральний Секретаріат ЗУНР не хотів офіційно входити в конфлікт із румунами. Справу полагодили самі військовики на свій спосіб: зі Станиславова мала вийти група галицького війська в напрямі на Мукачів. Другу групу вирішено було зорганізувати на Галицькій Гуцульщині, в Коломиї, і вислати через Ворохту до Ясіня. Цю допомогу треба було відправити негайно, щоб захопити територію Закарпатської Гуцульщини швидше, ніж на те спроможуться румуни, які посувалися в напрямку на Мармарош-Сигіт.

На Святвечір 6 січня 1919 р. в Окружній Команді в Коломиї в порядку «безумовно-довірочного» воєнного наказу зорга-

нізовано відділ. Комендант групи, поручник д-р Петро Зволинський дав детальні вказівки чотарям Євгенові Поповецькому (для увіковічення подаємо, що чотар Є. Поповецький упав на полі слави 17 січня 1919 р. у Мармарош-Сиготі і похований на греко-католицькім цвинтарі там же – Авт.), Юркові Циганюкові та Степанові Зибачинському і призначив виправу на наступний вечір.

Згідно зарядження, на перший день Різдва Христового, 7 січня 1919 р., мусили вони зайняти Ясінь. Там мали швидко оформити відділ добровольців гуцулів, наступати на Мармарош-Сигіт і, зайнявши його, злучитись із станиславівською групою, що вийде на Мукачів. По всій залізничній лінії Ясіня-Сигіт були мадярські червоні залоги. Їх треба було зліквідувати.

Нарада закінчилася коло 2-ї години ночі, а вже ранком 7 січня всі зійшлися в касарні 36-го полку ім. Гетьмана Івана Мазепи і стали готуватись до запланованої виправи.

7 січня о годині 4-й пополудні вже все було готове. Коломийська група складалася з трьох старшин, шістьох підстаршин, чотирнадцятьох стрільців і двох ясінських гуцулів як провідників — разом 25 воїнів. Озброєння кожного: кріс, 50 набоїв, пістоля Штаер та дві ручні гранати. Машинові кріси мали здобути від мадярів. Тимчасову команду над групою перебрав чотар Зибачинський.

О 7-й годині вечора простував відділ із касарні на залізничний двірєць. Окрім них, ніхто інший не знав, чого й куди вони рушили. Подальше від двірця, щоб ніхто не бачив, повлазили вони в товарний вагон. Лиш один машиніст знав, який «товар» він везе на той бік Карпат. Він же знав, що пе-

ред Ясіням він має придержати поїзд на кілька хвилин, щоб стрільці мали час вискочити з вагону. Там їх чекатимуть ще три ясінські гуцули, що мали завести відділ вояків під бараки-касарні, де знаходилась мадярська залога.

Ймовірна невдача цієї виправи помстилась би криваво на її учасниках. Кожний знав, що доля залежить від його рішучості й сприту, і кожний був ладен на все. Відвагу їм давала віра в справедливість їхнього діла, а цю віру скріплювала надія на Божу поміч.

Ще не було 2-ї години попівночі, коли поїзд припинив на хвилину хід, і всі учасники виправи вискочили з вагону. Чотар Циганюк із чотирма стрільцями рушив слідом за поїздом і захопив бюро руху й телефон на станції Ясіня. Решта вояків під проводом трьох місцевих гуцулів тихо просувалась селом до касарні мадярської залоги. Перед баракком касарні заскочили двох вартових і їх обеззброїли. Потім стрільці вскочили в касарню, що була слабо освітлена, й розбіглися по залі, де глибоким сном спали червоні гонведи. Їхню зброю захопили в прибічній кімнаті. Тому мадяри без жодного спротиву, піднявши руки, здалися в полон: 187 вояків на чолі зі своїм капітаном. До рук українців попало 260 рушниць, 4 скоростріли та поважна кількість амуніції, в тому числі чимало ручних гранат, а до того ще й добрий провіант. Так здійснились слова літопису: «Один бо хоробрий пожене сто, а од ста двигнеться тисяча»...

Світанок 8 січня 1919 р. Гуцули в Ясіню під проводом братів Клочураків та Климпушів проголосили збройний наступ Гуцульської Республіки проти мадярів з ціллю зайняти Потисся аж до Сигота. Військових гуцулів-добровольців форму-

вав Іван Климпуш. Перший їх відділ складався із 32 озброєних гуцулів у чудових яскраво-кольорових убраннях. Відділ перебрав двірець і вивісив на будинку синьо-жовтий прапор.

Того ж дня прибув поручник д-р П. Зволинський, зустрінутий військовим церемоніалом як комендант,

9 січня звільнили усіх полонених.

19 січня з Косова прибула сотня галицьких стрільців з двома скорострілами під командою поручника Миколи Саевича та ще одна чота з Коломиї під проводом хорунжого Білецького. Прибув поручник Воробець і перебрав тактичний провід дальшого наступу на Мармарош-Сигіт. З ним же прибув чотар Герасимович для ширення національної пропаганди, маючи зі собою чимало українських книжок і часописів.

Спроба переговорів з мадярами про добровільне звільнення залізниці для заняття української території нашими військами не дала результату. Тоді 14 січня виступило гуцульське військо проти мадярів, маючи вже дві сотні, один пробоевий відділ, шість скорострілів. Наступали вони потягом з тендером спереду з укріпленими на ньому скорострілами. А дорогою, що йде попри залізницю над річкою Тисою, проваллям між горами, рушив другий відділ. За шість кілометрів коло Кевелева сталася перша бойова сутичка з мадярами. Вони залишили своїх ранених і вбитих та кількох полонених і втекли через Кваси до Рахова. Того ж дня гуцульські відділи захопили Кваси й Рахів, звідки мадяри поспішно відступили двома ешелонами. Перестрілка велася недовго так, що надвечір Рахів був у наших руках. У той час туди прибули з Коломиї під командою поручника Ярослава Гафтуняка дві польові гармати.

Залишивши в Рахові підхорунжого Н. Перга як коменданта залоги, відділ гуцульського війська зайняв 15 січня Трибушани і Великий Бичків та наблизився до Мармарош-Сигота. Там одержано відомості, що з другого боку, хоч ще далеко до того міста, але румуни вже зводять бої з червоними мадярами і теж простують до Сигота.

Мармарош-Сигіт гуцули захопили також легко. Мадярський підполковник, комендант міста, не чинив великого опору. Тут гуцульський відділ захопив 30 крісів та 3 скоростріли.

На двірці гурток студентів-українців зустрів нашу виправу співом «Ми гайдамаки». Під звуки військової сурми піднесено на двірці український прапор, подарований групою коломийської інтелігенції, що вже довідалась про звільнення Ясіня від мадярської влади і послала той подарунок вслід за наступаючим відділом.

Провід групи того гуцульського війська перебрав пор. д-р Денис Маєр-Михальський. Український відділ розмістився в місті в касарнях та виставив сторожу на двірці, в місті та з боку наближення румунів. Наша команда шукала «дипломатичних» переговорів з румунами; ад'ютант румунської бригади поручник Ґрам повідомив, що на другий день румунська команда вишле парламентарів для порозуміння в справі Сигота і взагалі відносно взаємин між румунським і українським військом. Тому було наказано нашим розвідникам не стріляти.

Одначе в ніч з 16 на 17 січня румуни зрадливо оточили Сигіт густими лавами свого значно переважаючого числом війська і сильним обстрілом та багнетним нападом зайняли Сигіт. Захопивши місто, румуни кольбами крісів добивали

наших ранених вояків та ще дужче знеславили себе грабунками плащів чи взуття з наших недобитків, що попалися їм у полон. Кругом міста, аж до замерзлої Тиси, лежали трупи українських стрільців і гуцулів, що завзято бились, не піддаючись до самої смерті.

Дорого заплатили закарпатські гуцули з галицькими стрільцями за цей наступ на Сигіт: 60 убитих і 30 ранених. Це відношення — в два рази більше вбитих від ранених — найяскравіше показує, як хоробро й завзято боронили свою землю наші добровольці. Тут упали за славу Гуцульської Республіки такі галицькі старшини: чотар Євген Поповецький, поручник Ярослав Гафтуняк та підхорунжий Забадюк, судячи з їхніх прізвищ — також гуцули з прикарпатського боку. Полоненим румуни закинули, що вони большевики, змішуючи таким чином наших вояків з тими мадярами, проти яких і наші гуцули, і румуни виступали перед критичним днем і які втекли з-поміж двох вогнів.

Полоненим румуни пригрозили розстрілом і дуже над ними знущалися протягом семи місяців інтернування в Сібіу (Германштадт). Лише по довгих стараннях української влади ЗУНР зі Станиславова тих полонених нарешті пощастило перевести через Дністер до Кам'янця-Подільського.

У той час, як сталася ця подія в Сиготі, на нашу залогу, що лишилась у Рахові, напали мадяри, яких було звільнено з гуцульського полону в Ясіні та які розбіглись перед гуцульським наступом, а тепер скористались відсутністю більшого відділу українського відділу війська в Рахові. Вони поранили коменданта залогі і двох стрільців, одного вбили, а решту полонили та жорстоко розправилися з місцевим

населенням — гуцулами, які завзято боронились самі й заступались за стрілецьку залогу. Між ними впав у вуличнім бою староста Рахова гуцул Іван Попенко разом з іншими односельчанами.

Друга помічна група галицького війська, що виступила зі Станіславова на Мукачів в обхід території, зайнятої мадярами, згідно з наказом, успішно обсадила Мукачів, але далі перед мадярською перевагою не пішла. Довідавшись про невдачу Коломийської групи з гуцульськими добровольцями в Сиготі, повернулася з великими втратами в Галичину.

Про хід дальших подій у Гуцульській Республіці появився дуже вартісний опис пера проф. Августина Штефана «Українське військо в Закарпатті» на сторінках «Вістей Комбатанта» (Торонто — Нью-Йорк, 1967 р., ч. 1). З огляду на цінність того матеріалу, наведемо його тут дослівно, лише з незначними скороченнями.

«...Після обсади Сигота румуни обсадили Бичків і Трибушани. В Рахові створено мадярсько-німецьку міліцію, яка перебрала управу міста і навіть допомгла ясінським мадярам створити міліцію і запанувати в Ясіню... Степан Клочурак, Василь Климпуш і Дмитро Німчук з невеликим гуцульським відділом перейшли на галицький бік. Станіславівська команда приділила їх до півкуреня під команду сотника Романа Рогужинського, і вони 5 лютого знову здобувають Ясіня. Степан Клочурак організує адміністрацію Ясіня й околиці з населенням коло двадцять тисяч душ. Галицьке військо було відкликано. Але тоді вже була зорганізована гуцульська міліція з 400 озброєних добровольців. Ясінські гуцули створили маленьку самостійну державу, що стала відома під назвою Гуцульська Республіка.

Свого роду парламентом тієї Республіки стала Гуцульська Народна Рада, яка була доповнена до 42-ох членів, а між ними два мадяри-ціпцери (змадяризовані німці) і два жиди. Всі справи Гуцульської Республіки обговорювалися на відкритих засіданнях Ради. Щоб не було зради, то телефонічну й телеграфічну сполуку з тими селами, що були під мадярським або під румунським пануванням, закрито, а дроти зірвано.

Владу Гуцульської Республіки поділено на чотири секції:

1. Секція військова й зовнішніх зв'язків — провідник Степан Клочурак, заступники Василь Климпуш і Дмитро Німчук;
2. Секція внутрішня — провідник староста Михайло Іванюк, комендант поліції Михайло Мочаринюк;
3. Секція господарська — провідник Тимчук, підсекція лісова — провідник Клочурак (батько Степана);
4. Секція харчова — провідник Юра Кабалюк.

Комендантом війська і головою Гуцульської Народної Ради був Степан Клочурак. Військо мало відзнаки української армії. Військо обсадило границі, не було сили, щоб їх (границі) пересунути, але боронили того, що було. За військові дрібні провини команда засуджувала на кілька днів різати дрова або орати в користь військових вдів і сиріт.

Внутрішній порядок був дуже добрий. Грабунків не було, за менші провини, як, наприклад, сварки чи п'янство, староста Іванюк судив винуватця на кількагодинну або кількадечну примусову працю.

Внутрішня секція старалася і про культурні потреби. В школах науку вели українською мовою. Для молоді був організова-

ний хор; він виступав на вечірках, що їх військова команда час від часу влаштовувала.

Найважливішим завданням господарської, лісової і харчової секцій було прохарчування коло двадцять тисяч людей. Ясіня мало на вивіз тільки дерево. Лісова секція видавала дозвіл на вируб лісу. Деякі, як старий Сабатюк, були проти того, щоб брати дерево з державних лісів, «бо як вернуться мадяри, то буде зле». Але старий Клочурак сказав: «У мене дев'ятеро дітей, і хоч би всі пішли в жebри, я підпишу рішення на вируб з державних лісів, щоб нарід з голоду не вмер». Більшість прийняла цю постанову, і старий Клочурак виїхав аж до Жмеринки, в Україні, щоб міняти дерево на харчі. Йому вдалося дістати і доставити до Ясіня чотири вагони кукурудзи, зокрема два для військових вдів і сиріт та родин полонених. Крім того, привіз вагон нафти, 20 центнерів цукру і 180 центнерів білої муки на паску. Гроші платили (за привезений товар) хто міг або відробляли при деревній праці. Грішми в обігу були мадярські корони і українські гривні.

Гуцульська Республіка проіснувала до 11 червня 1919 року. Того дня румуни вмаршували до Ясіня, заарештували членів Ради, а Степана Клочурака відвезли до Брашова, де він просидів кілька місяців в тюрмі і був звільнений заходами української дипломатії. Старого Клочурака румуни ввели по вулицях, б'ючи рушницями так, що він, сильний чоловік, від того часу почав хворіти і передчасно пішов у могилу.

Василь Климпуш і Дмитро Німчук щасливо дісталися до Галичини, де у Ворохті і Стрию вели інформаційні відділи.

Румуни панували в Ясіню довше як рік і відійшли щойно 30 червня 1920 року, коли чеська адміністрація перебрала

цілий Мармарош, за винятком Сигота і 14 українських сіл в околиці Сигота, що їх Триянонським договором передано Румунії.

Але Гуцульська Республіка в Ясіні і за час панування румунів довго не зрікалась своїх державницьких мрій та не давала спокою своєю партизанкою і несподіваними нападами на своїх ворогів впродовж п'яти місяців. До того ж ще треба додати, що частина тих завзятих гуцулів Закарпаття перейшла до Української Галицької Армії і там мали свою сотню ясінських гуцулів, що брала участь в *Визвольній Боротьбі*».

* * *

На пам'ять про ті історичні події в Ясіні, в центрі села, над бурхливою річкою Чорною Тисою, перед будинком сільської управи збудовано пам'ятник. Це гранітна брила з написом: «896-1896. Борітеся — поборете!» а під тим дата: «8.XI.1918». Це згадка про тисячолітню минулу мадярську неволю та дата повороту до волі і вираз нової програми — боротьби аж до повної перемоги.

А в 1938 р. на місці першої перемоги гуцулів над мадярами, коло ясінського залізничного двірця, на Костарівці, на видному на всі боки місці, члени Гуцульського Коша Карпатської Січі збудували руками січовиків і січовичок великий кам'яний пам'ятник з плитою на честь героїв Гуцульської Республіки і постановили урочисто відзначати щороку день проголошення своєї романтично-бравурної держави, що згідно з волею гуцулів мала увійти як прекрасний самоцвіт в корону Великої Соборної Української Держави.

Таке свято перший раз відбулося в Різдвяні свята 1939 р., і автор цих рядків брав у ньому участь.

* * *

Але повернімось до опису перерваних у наших спогадах подій.

Отже, на Закарпатті утворилась така ситуація, що мадяри старалися ще якийсь час відбивати той край. Східну його частину захопили румуни, як то описано вище, а західну частину, Спіщину й Пряшівщину, окупували чехословацькі війська.

У такій ситуації закарпатські українці мали до вибору погодитись або на обіцяну мадярами автономію «Руської Країни», або на автономію в Чехословацькій слов'янській державі. Повірили закарпатські українці чехам і прийняли Філадельфійську угоду від 12 листопада 1918 р., яку було підтверджено і покладено як підставу до Сен-Жерменського договору Чехословацької Республіки з державами Антанти від 10 вересня 1919 р. про прилучення Закарпаття до ЧСР.

Але умов цього міжнародного договору чехословацький уряд не виконав повністю впродовж двадцяти років злуки цих двох земель. Навпаки, всупереч угоді з представниками карпатоукраїнців в Америці, чеський уряд погодився на розшматування краю на три частини. Східні окраїни Мармарощини з Сіготом зайняла — в порозумінні з ЧСР у 1919 р. — Румунія. Західну ж частину — Пряшівщину і Спіщину — прилучено до Словаччини. Адміністративно було відокремлено тільки східне Закарпаття зі столицею Ужгородом та більшими містами й містечками — Мукачів, Перечин, Берегово, Сев-

люш, Хуст, Свалява, Тячево, Бичків, Рахів, Ясіня й Богдан. Цю відокремлену країну під чеською адміністрацією офіційно названо «Подкарпатська Русь».

Культурно-національна боротьба у 1919-1937 роках

Намісником Закарпаття празький чеський уряд призначив чеха д-ра Брейху і дав йому у допомогу чотиричленну управу під головуванням д-ра Гр. Жатковича, того самого, що підписав від імені американських закарпатців угоду з Масариком про повну автономію.

Д-р Жаткович зі своєю управою навіть не почав урядувати й через рік, переконавшись, що «його уряд» слухає не його, а д-ра Брейху, подякував і повернувся до Америки.

Тоді й почалася та національно-культурна боротьба на Закарпатті, яку в ті часи, можна сказати, очолювала з українського боку «Просвіта». Найперше та організація постала в Ужгороді 9 травня 1920 р. Від тієї дати треба рахувати початок не лише її легальної праці, але й боротьби карпатських українців за своє «я» на культурно-освітньому полі в нових, легших обставинах, в яких опинилось Закарпаття, звільнившись з-під мадярського панування після Першої світової війни.

Перші збори в справі заснування т-ва «Просвіта» скликав о. Августин Волошин. На них були присутні та брали участь усі визначні тоді закарпатські діячі: д-р Ю. Бращайко, д-р М. Долинай, брати Стрипські, Я. Остапчук та інші.

З невеликого товариства «Просвіта» за 18-19 років свого існування виросла в могутню організацію. Під кінець того періоду «Просвіта» мала 14 філій, 235 читалень (на 487 громад у краю) та 17 000 членів. При тому на Гуцульщині кожне село мало свою «Просвіту». Майже при всіх читальнях було засновано книгозбірні, що разом мали понад 32 000 книжок, а поодинокі читальні — і по тисячі книжок. Книгозбірня централі нараховувала близько 10 000 томів.

При читальнях існували 143 аматорських гуртки, з них 64 мали свої окремі сцени. «Просвіта» на Закарпатті мала 95 хорів, 12 оркестрів і понад 40 спортивних гуртків. Багато читалень мали свої власні доми. Зокрема, гарний дім високої вартості, та ще й з кінотеатром, мала централія в Ужгороді та філія в Берегові, а також Рахів.

При централі від 1921 р. існував добре зорганізований український театр під мистецьким проводом відомого українського артиста Миколи Садовського. Пізніше, коли Садовський виїхав в Україну, його заступив Загаров. При централі зорганізувався літературно-науковий відділ з бібліотекою та історично-культурним музеєм і видавництвом «Наукового Збірника», що містив надзвичайно цінні науково-історичні матеріали з дослідів минувшини й сучасності Закарпаття.

Заходами централі вийшло до 150 популярно-освітніх книжок та видавався дитячий журнал «Пчїлка». Філія в Хусті друкувала журнал для дорослих «Світло». Також в Хусті засновано другий просвітянський постійний театр «Нова Сцена» під проводом і режисурою українського емігранта, полковника Миколи Аркаса (полковник Микола Аркас помер восени 1938 р. і на його бажання був похований на римо-

католицькому цвинтарі в Хусті на лівій стороні при вході з великої брами на високій горі коло замку. У його похоронах взяла участь почесна чота чехословацького 45-го пішого Румунського полку під командою аспіранта-чотаря Йвана Сарвадія. Труну покійного везли на лафеті, а при самому похороні йому було віддано всі належні військові почесні — Авт.).

Після смерті М. Аркаса театром керував Августин Шерегій. «Просвіта» мала ще свої діяльні відділи: жіночий і молодіжний.

Велике значення у діяльності «Просвіти» на Закарпатті мали театральні вистави. Це було для того краю тоді щось нове. Переважна частина населення, особливо в селах, уперше бачила театральні вистави. Побутові та історичні п'єси справляли особливе враження, а їх виховний вплив був надзвичайно великий.

Спочатку ті вистави відбувалися безкоштовно, щоб до участі в них прикликати найширші верстви населення. Цікаво описує свої враження про першу виставу театру «Просвіти», що відбувалася на Гуцульщині, в Ясіні, Микола Вайда. Опис позичаємо з його статті про т-во «Просвіта» в Ужгороді, що була надрукована в «Новому Шляху» (1955 р., ч. 98).

«...в Ясіні була оголошена вистава театру «Просвіта» з Ужгороду безплатно. Люди чомусь боялися зайти в залу. П'єса «Ой, не ходи Грицю» почалася. Люди стоять під домом і мимо запрошення зайти в залу, не відважуються йти далі. Цікавіші заглядали через двері й вікна. Адміністратор знову й знову просить зайти, підкреслюючи, що можуть бачити безплатно, але не заходили, не довіряли. Опісля якісь сміливіші зайшли, але зала була майже порожня. Між тим виходить один гуцул і кричить: «Гей,